পাঠঃ ১১
গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান

মূল অৰ্হতা ঃ

- গুপ্ত ৰাজবংশৰ ইতিহাসৰ সমলৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰিব।
- গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতিৰ বিষয়ে জানিব।
- গুপ্ত শাসন ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে থূলমূল আভাস পাব।
- গুপ্তসকলৰ আৰ্থ-সামাজিক দিশ সম্পৰ্কে ধাৰণা লাভ কৰিব।
- ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাসত গুপ্ত শাসকসকলৰ অৱদানৰ বিষয়ে জানিব।
- গুপ্ত যুগক বৰ্তমান কিয় স্বৰ্ণযুগ বুলি মানি লোৱা নহয়, সেই বিষয়ে ধাৰণা স্পষ্ট হ'ব।

আগৰ পাঠত মৌৰ্যসকলৰ পতনৰ পিছত বিভিন্ন দেশী-বিদেশী ৰাজবংশই ভাৰতত ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্য স্থাপন কৰি শাসন কাৰ্য চলোৱাৰ বিষয়ে জানিবলৈ পাইছাহঁক। আনুমানিক খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকাত **'গুপ্ত'** নামৰ এটা ৰাজবংশৰ অধীনত মগধক কেন্দ্ৰ কৰি এই ৰাজ্যবোৰ পুনৰ একত্ৰিত হৈছিল। এই গুপ্তসকলৰ ৰাজত্ব কালৰ সময়ৰ বিষয়ে বিভিন্ন মত পোৱা যায়। ইতিহাসৰ বিভিন্ন সমলৰ পৰা আমি এই গুপ্তসকলৰ বিষয়ে বহু কথা জানিব পাৰো। এই সমলসমূহৰ ভিতৰত সাহিত্য, এলাহাবাদ প্ৰশস্তি, মুদ্ৰা, স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য, চিত্ৰকলা আৰু চীনা পৰিব্ৰাজক ফাহিয়ানৰ টোকাই উল্লেখযোগ্য।

এই ঐতিহাসিক সমলসমূহৰ পৰা জানিব পাৰি যে, গুপ্তসকলে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰায় দুশ বছৰৰো অধিক কাল ৰাজত্ব কৰিছিল। আনুমানিক খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকাৰ আৰম্ভণিতে **শ্ৰীগুপ্তই** মগধত **গুপ্ত বংশ** প্ৰতিষ্ঠা কৰি **'মহাৰাজ'** উপাধি লৈছিল। শ্ৰীগুপ্তৰ পাছত ঘটোৎকচ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সিংহাসনত বহে। অৱশ্যে এওঁলোকৰ বিষয়ে ইতিহাসত বিশেষ উল্লেখ নাই। গুপ্ত বংশত শ্ৰীগুপ্তৰ পৰা স্কন্দগুপ্তলৈ ৰাজত্ব কৰা সম্ৰাটসকলৰ দিনত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ যথেষ্ট শ্ৰীবৃদ্ধি হৈছিল। এইসকলৰ ভিতৰত প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত, সমুদ্ৰগুপ্ত আৰু দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ কাৰ্যকাল বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। স্কন্দগুপ্তৰ পিছতো বহুকেইজন গুপ্ত সম্ৰাটে গুপ্ত সাম্ৰাজ্যত শাসন চলাইছিল। এওঁলোকৰ কাৰ্যকালত বিশেষ উল্লেখযোগ্য অৰিহণাৰ বিষয়ে জানিব পৰা নাযায়। ইতিহাসত এওঁলোকক পৰৱৰ্তী গুপ্ত বুলি কোৱা হয়।

প্ৰথম সাতজন গুপ্ত সম্ৰাটৰ আনুমানিক সময় ঃ

শ্ৰীগুপ্ত	২৪০-২৮০ খ্ৰীঃ
ঘটোৎকচ	২৮০-৩১৯ খ্ৰীঃ
প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত	৩১৯-৩৩৫ খ্ৰীঃ
সমুদ্ৰগুপ্ত	৩৩৫-৩৭৫ খ্ৰীঃ
দ্বিতীয় চন্দ্ৰ গুপ্ত	৩৭৫-৪১৪ খ্ৰীঃ
প্ৰথম কুমাৰ গুপ্ত	৪১৫-৪৫৫ খ্ৰীঃ
স্কন্দ গুপ্ত	৪৫৫-৪৬৭ খ্ৰীঃ

গুপ্ত স্থাপত্য ভাস্কৰ্য

এই গুপ্ত ৰজাসকলে পৰ্যায়ক্ৰমে বৰ্তমানৰ উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু বিহাৰক কেন্দ্ৰ কৰি গুপ্ত সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। পিছলৈ তেওঁলোকে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে শাসনকাৰ্য চলাইছিল। কাষৰ মানচিত্ৰখনলৈ মন কৰিলেই গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতিৰ বিষয়ে অনুমান কৰিব পাৰিবাহক।

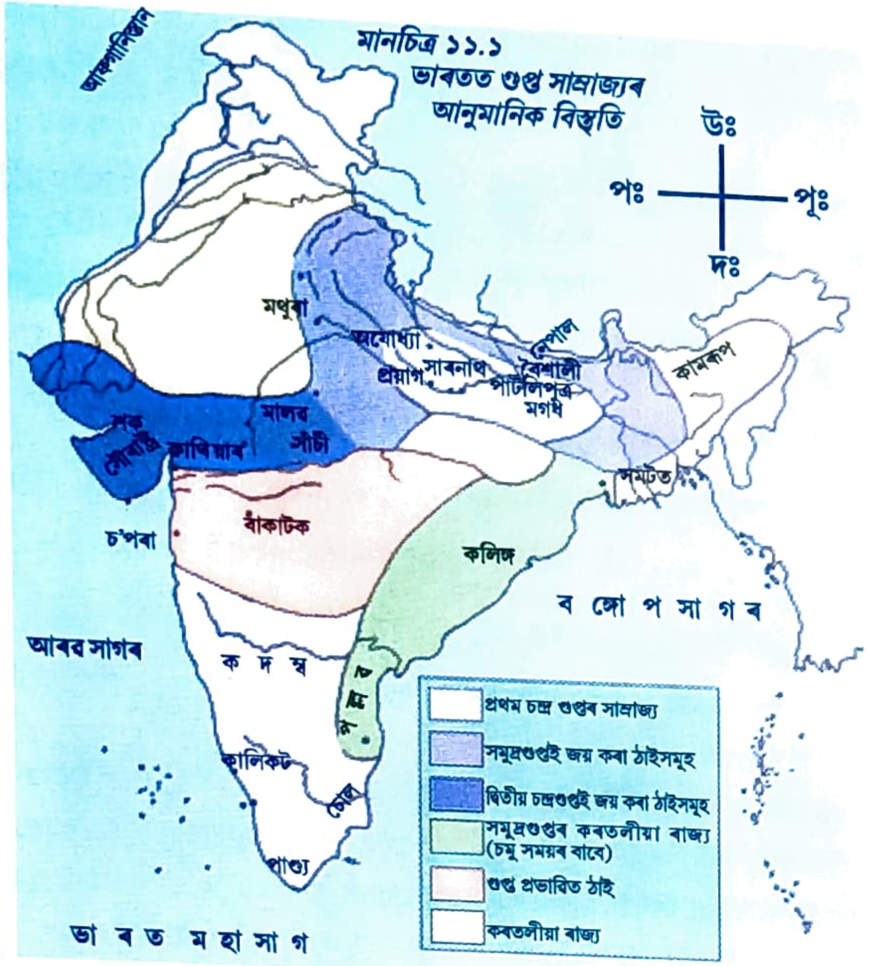

মানচিত্ৰ ১১.১
ভাৰতত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ আনুমানিক বিস্তৃতি

মানচিত্ৰত দেখা গুপ্ত সাম্ৰাজ্যখন একেজন সম্ৰাটৰ সময়তে গঢ়ি উঠা নাছিল। প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তই বৈশালী (উত্তৰ বিহাৰ), পাটলিপুত্ৰ (পাটনা), শাকেত (অযোধ্যা), প্ৰয়াগ (এলাহাবাদ), দক্ষিণ বিহাৰৰ কিছু অংশ আৰু বংগৰ এটা অংশ জয় কৰি শ্ৰীগুপ্তই স্থাপন কৰা সাম্ৰাজ্যৰ পৰিসৰ বহলাইছিল। গুপ্তসকলৰ পৰৱৰ্তী সম্ৰাট সমুদ্ৰগুপ্তই উত্তৰ, দক্ষিণ আৰু পূব ভাৰতবৰ্ষৰ বহুতো স্বাধীন ৰাজ্য জয় কৰিছিল। তেওঁ নেপাল আৰু আফগানিস্তানলৈও গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰিছিল। সমুদ্ৰগুপ্তৰ পৰৱৰ্তী সম্ৰাট দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই পশ্চিম ভাৰতবৰ্ষৰ শকসকলক পৰাস্ত কৰি তেওঁলোকৰ ৰাজ্য দখল কৰিছিল আৰু মালৱ, কাথিয়াৰ (গুজৰাট) আৰু সৌৰাষ্ট্ৰ জয় কৰি গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পৰিসৰ বহলাইছিল।

জানি থওঁ আহা ঃ

- সমুদ্ৰগুপ্তই পূব ভাৰতত কামৰূপ, ডবাক (অনুমান কৰা হয় নগাঁৱৰ ডবকা অঞ্চল) জয় কৰিছিল। অৱশ্যে ইয়াৰ ৰজাসকলে বশ্যতা স্বীকাৰ কৰাত ৰাজ্যসমূহ ঘূৰাই দিছিল। কামৰূপত সেইসময়ত বৰ্মণ বংশই ৰাজত্ব কৰিছিল। সমুদ্ৰগুপ্তৰ সমসাময়িক বৰ্মণ বংশৰ ৰজাজন হ'ল পুষ্যবৰ্মণ।
- এলাহাবাদ প্ৰশস্তি সমুদ্ৰগুপ্তৰ ৰাজ কবি হৰিসেনে লিখিছিল। ইয়াত গুপ্তবংশৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, সাহিত্য-সংস্কৃতি আদি দিশৰ কথা উল্লেখ আছে।
- দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্ব কালত চীন দেশৰ পৰিব্ৰাজক ফাহিয়ান ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁ ভাৰতত সংস্কৃত ভাষা অধ্যয়ন কৰিছিল। গুপ্তযুগৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক, অৰ্থনৈতিক, স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য আৰু চিত্ৰকলা সম্পৰ্কে তেওঁ এটি মূল্যৱান টোকা লিখি থৈ গৈছে।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

মানচিত্ৰ ১১.১ খন পৰ্যৱেক্ষণ কৰি প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত, সমুদ্ৰগুপ্ত আৰু দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই জয় কৰা ৰাজ্যসমূহ বাছি উলিয়াই এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

এনে এখন বৃহৎ সাম্ৰাজ্যৰ শাসন কাৰ্য গুপ্ত ৰজাসকলে কিদৰে পৰিচালনা কৰিছিল তাক জানিবলৈ তোমালোকৰ মন নাযায়নে? কিয়নো, সেই সময়ত আজিৰ দৰে কোনো উন্নত যাতায়াত আৰু যোগাযোগ ব্যৱস্থা

নাছিল অথচ, তেওঁলোকে এই বিশাল সাম্ৰাজ্যখন সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰিছিল। যাৰ ফলত গুপ্ত সাম্ৰাজ্য ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, সাহিত্য-সংস্কৃতি, বিজ্ঞান আদি সকলো দিশতে আগবাঢ়ি গৈছিল। এইবোৰৰ প্ৰভাৱ আমি বৰ্তমান সময়তো বহু ক্ষেত্ৰত দেখিবলৈ পাওঁ। সেয়েহে, এই গুপ্তসকলৰ শাসন ব্যৱস্থাৰ লগতে অন্যান্য অৱদানৰ বিষয়ে কিছু কথা জনাটো নিতান্তই প্ৰয়োজন।

জানি থওঁ আহা ঃ

- গুপ্ত ৰজাসকলে ক্ৰমান্বয়ে 'ৰজা, 'মহাৰজা' আৰু 'মহাৰাজাধিৰাজ' উপাধি লৈছিল। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে গুপ্তসকলৰ প্ৰতিপত্তি লাহে লাহে বৃদ্ধি পাইছিল।
- প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তই সিংহাসন আৰোহণৰ সময়ৰ পৰা 'গুপ্তাব্দ' নামৰ নতুন বৰ্ষৰ প্ৰচলন হয়। গুপ্ত যুগৰ মুদ্ৰাসমূহত 'গুপ্তাব্দ'ৰ উল্লেখ আছিল।
- দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই 'শকাৰি' উপাধি লৈছিল।

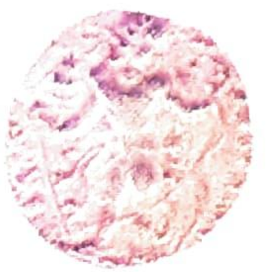

দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিনৰ সোণৰ মুদ্ৰা

গুপ্ত যুগৰ শাসন ব্যৱস্থা ঃ

গুপ্তযুগত ৰজাৰ পদ বংশানুক্ৰমে লাভ কৰিছিল। ৰজাক ভগৱানৰ অৱতাৰ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। শাসন ব্যৱস্থাত ৰজাই ৰাজ্যৰ মুৰব্বী তথা সৰ্বেসৰ্বা আছিল যদিও বহুতো ক্ষমতা বিকেন্দ্ৰীকৰণ কৰা হৈছিল। গুপ্ত সম্ৰাটসকলে শাসনৰ সুবিধাৰ্থে সাম্ৰাজ্যখনক **ভুক্তি** (প্ৰদেশ), **বিষয়** (জিলা), **গাঁও** আদি গোটত ভাগ কৰিছিল। প্ৰতিটো গোটৰ পৰিচালনাৰ বাবে বেলেগ বেলেগ বিষয়া নিয়োগ কৰা হৈছিল। উচ্চ পদত ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ বাহিৰেও অন্য লোককো নিয়োগ কৰা হৈছিল। প্ৰশাসনিক ক্ষেত্ৰত বিষয়াসকলক ভালেমান স্বাধীনতা দিয়া হৈছিল। প্ৰথম অৱস্থাত এই বিষয়াসকলক ৰাজকোষৰ পৰা দৰমহা দিয়া হৈছিল। কিন্তু পিছলৈ দৰমহাৰ সম পৰিমাণৰ ধন নিৰ্ধাৰিত মাটিৰ পৰাই ৰাজহ (খাজনা) হিচাপে আদায় কৰি দৰমহা লোৱাৰ অনুমতি দিয়া হৈছিল।

অসামৰিক বিভাগৰ নিচিনাকৈ সামৰিক বিভাগটোও সু-শৃংখলভাৱে পৰিচালিত হৈছিল। সামৰিক বিভাগত এজন প্ৰধান সেনাপতি নিয়োগ কৰা হৈছিল। তেওঁৰ নিৰ্দেশত সামৰিক বাহিনীৰ সকলো কাৰ্য সম্পাদন হৈছিল। অৱশ্যে এইক্ষেত্ৰত সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা সম্ৰাটৰ হাতত ন্যস্ত আছিল। সেই সময়ত বিচাৰ ব্যৱস্থা দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল— **সাধাৰণ** আৰু **অপৰাধমূলক**। মাটিবাৰী সম্পৰ্কীয় বিষয়বোৰ সাধাৰণ আৰু চুৰি-ডকাইতি সম্পৰ্কীয় বিষয়বোৰ অপৰাধ শাখাৰ অন্তৰ্ভূক্ত আছিল।

গুপ্তসকলৰ আৰ্থ-সামাজিক ব্যৱস্থা ঃ (ভূমিদান আৰু সামন্ত প্ৰথা)

তোমালোকে নিশ্চয় জানা যে আমাৰ ভাৰতবৰ্ষ এখন কৃষি প্ৰধান দেশ। এই দেশৰ গৰিষ্ঠ সংখ্যক মানুহ কৃষি-কাৰ্যৰ লগত জড়িত। সেয়েহে কৃষকসকলৰ উন্নতিত চৰকাৰে বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ঠিক একে ধৰণে, আজিৰ পৰা কেইবাশ বছৰৰ আগৰ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ অৰ্থনীতিৰো মূল উৎস আছিল কৃষি। সেয়েহে, কৃষিভূমিৰ উৎপাদন আৰু বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে কিছুমান ব্যৱস্থা হাতত লৈছিল। কৃষিৰ উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে খেতি পথাৰত পানী যোগানৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। ৰাজ্যৰ ভূমিসমূহক তিনি শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছিল—

ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমিদান দিয়া তামৰ ফলি

(১) ৰাষ্ট্ৰৰ মালিকানাধীন ভূমি (দৰমহাৰ পৰিৱৰ্তে এনে ভূমি ৰাজ

কৰ্মচাৰীৰ মাজত বিতৰণ কৰা হৈছিল), (২) চৰকাৰী উৰ্বৰা ভূমি, আৰু (৩) ব্যক্তিগত কৃষি ভূমি। এই দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ পৰা চৰকাৰে কৰ-কাটল সংগ্ৰহ কৰিছিল। উৎপন্ন শস্যৰ ১/৪ অংশৰ পৰা ১/৬ অংশলৈকে কৰ হিচাপে আদায় কৰিছিল। গুপ্ত সম্ৰাটসকলে ব্ৰাহ্মণসকলক পৃথককৈ ভূমিদান দিছিল। এইদৰে ভূমি বিতৰণ আৰু দান কৰাৰ ফলত গুপ্ত যুগত এচাম **ভূমিৰ মালিক** অথবা **সামন্ত শ্ৰেণী**ৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই মালিকসকলে পথাৰত নিজে কৃষি-কৰ্ম নকৰি এচাম কৃষকক কামত খটুৱাইছিল। কালক্ৰমত মালিকৰ ভূমিত কাম কৰা এই কৃষকসকল মুক্ত কৃষকৰ পৰা অৱনমিত হৈ এটা সময়ত তেওঁলোক বহতীয়া কৃষকলৈ পৰিণত হৈছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

◎ গুপ্ত যুগৰ ভূমি বিতৰণৰ নীতি সঠিক আছিলনে? মতামত আগবঢ়োৱা।

◎ 'জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা অৱলম্বন কৰি খেতি কৰিলে অধিক শস্য উৎপাদন হয়'— যুক্তি আগবঢ়োৱা।

ব্যৱসায় বাণিজ্য ঃ

এখন দেশৰ আৰ্থিক দিশৰ উন্নতিত ব্যৱসায়-বাণিজ্য, কল-কাৰখানা আৰু কৃষি উদ্যোগসমূহে মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। সাধাৰণতে, নিজ দেশত উৎপাদিত দ্ৰব্যসমূহ ব্যৱহাৰৰ পিছত অতিৰিক্তখিনি অন্য দেশলৈ ৰপ্তানি কৰি ৰাষ্ট্ৰই ৰাজ ভঁৰাল চহকী কৰে। গুপ্ত যুগতো এনে ধৰণৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্যই প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল। ভাৰতীয় বস্ত্ৰ-শিল্পজাত সামগ্ৰীসমূহে সেই সময়ত বিদেশত সমাদৰ লাভ কৰিছিল। জল আৰু স্থল উভয় পথেৰে সাম্ৰাজ্যৰ বাহিৰে-ভিতৰে ব্যৱসায়-বাণিজ্য চলিছিল। ৰোম, দক্ষিণ-পূব এছিয়া আৰু চীন দেশক কেন্দ্ৰ কৰি এই বাণিজ্য গঢ় লৈ উঠিছিল। জল পথেৰে বহিঃদেশৰ লগত ব্যৱসায়-বাণিজ্য চলাবৰ কাৰণে উপকূলীয় অঞ্চলবোৰত কিছু সংখ্যক বন্দৰ গঢ় লৈ উঠিছিল। ইয়াৰ ভিতৰত পশ্চিম ভাৰতত ভৃগুকচ্ছ, চ'পৰা, কল্যাণ, দক্ষিণ ভাৰতত কাবেৰীপট্টনম, কালিকট, গংগা উপত্যকাত তাম্ৰলিপ্তি আদিয়েই প্ৰধান। ওপৰৰ মানচিত্ৰত এই বন্দৰসমূহৰ অৱস্থান চাই লবাহঁক। ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা ৰোমলৈ মছলা, চন্দন কাঠ, হাতী দাঁতেৰে তৈয়াৰী বস্তু, মণি-মুকুতা, ঔষধি গছ, সুগন্ধি দ্ৰব্যৰ লগতে কিছুমান জীৱ জন্তুও এই বন্দৰবোৰেদি ৰপ্তানি কৰা হৈছিল। গুপ্ত যুগত সোণ-ৰূপৰ মুদ্ৰাৰ লগতে কড়িৰো প্ৰচলন আছিল।

মানচিত্ৰ ১১.২ পুৰণি ভাৰতবৰ্ষৰ বন্দৰসমূহৰ অৱস্থিতি

সমুদ্ৰগুপ্তৰ দিনৰ সোণৰ মুদ্ৰা

গুপ্ত যুগত **গীল্ড** বা **নিগম** ব্যৱস্থা প্ৰচলিত আছিল। গীল্ডবোৰ স্বয়ং শাসিত

সংস্থা আছিল। এওঁলোকে ব্যৱসায়-বাণিজ্য তদাৰক কৰিছিল। এওঁলোকৰ কাম-কাজ ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপৰ বাহিৰত আছিল। গীল্ডবোৰে বেংকৰ দৰে ব্যৱসায়ীক টকা ধাৰে দিছিল। ব্যৱসায়-বাণিজ্য কৰিবলৈ হ'লে বিশেষকৈ বিদেশী লোকে গীল্ডৰ অনুমতি ল'ব লাগিছিল। ইয়াৰ ফলত গুপ্ত যুগত এক পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰ আৱিৰ্ভাব হৈছিল।

জানি থওঁ আহা ঃ

- গুপ্ত যুগত উপকুলীয় অঞ্চলত গঢ়ি উঠা বন্দৰসমূহ মূলতঃ যদিওবা ব্যৱসায়-বানিজ্যৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, তথাপি এই পথেদিয়েই ভাৰতীয় দৰ্শন, ধৰ্ম-সংস্কৃতি আদিয়ে বিদেশত প্ৰসাৰতাও লাভ কৰিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- বৰ্তমান আমাৰ ৰাজ্য অসমে আমদানি আৰু ৰপ্তানি কৰা কিছুমান সামগ্ৰীৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।
- জল পথেদি ব্যৱসায়-বাণিজ্য কৰাৰ সুবিধাসমূহ কি কি? অসমত জলপথৰ সুবিধা আছেনে?

গুপ্ত যুগৰ সমাজ ব্যৱস্থা ঃ

আমাৰ সমাজত বিভিন্ন জাতি আৰু জনগোষ্ঠীৰ লোকসকলে একেলগে বসবাস কৰি অহা তোমালোকে নিশ্চয় দেখিছা। এই জাতি-জনগোষ্ঠীসকলৰ ভিতৰত যিসকল আৰ্থিক নাইবা সামাজিকভাৱে পিছপৰা সেইসকলক চৰকাৰে বিভিন্ন উপায়েৰে সহায়-সহযোগিতা আগবঢ়াই সমঅধিকাৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইয়াৰ উপৰি মহিলাসকলকো বহুতো অধিকাৰ প্ৰদান কৰি পুৰুষৰ সমানে আগবঢ়াই লৈ যাবলৈ সমঅধিকাৰ দিয়া দেখা গৈছে। কিন্তু, বিভিন্ন সমলৰ পৰা পোৱা তথ্য অনুসৰি গুপ্তযুগৰ সমাজ ব্যৱস্থাত মহিলাক সম অধিকাৰ দিয়া দেখা হোৱা নাছিল।

গুপ্ত সমাজত বৰ্ণ প্ৰথা কঠোৰ আছিল। চাৰি বৰ্ণৰ উপৰি কিছুমান ন ন বৰ্ণৰো সৃষ্টি হোৱা দেখা গৈছিল। কিয়নো সেই সময়ত উত্তৰ-পশ্চিম পথেদি বহুতো বিদেশী শক্তি আহি ইয়াত নিগাজিকৈ থাকিবলৈ লৈছিল। সমাজত ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়সকলৰ প্ৰতিপত্তি তথা সামাজিক মৰ্যদা বৃদ্ধি পাইছিল। মহিলাসকলৰ জীৱন-যাপনৰ মান উন্নত আছিল। অৱশ্যে সমাজত মহিলাৰ স্থান পুৰুষৰ সমান নাছিল। উচ্চ বৰ্গৰ নাৰীয়ে শিক্ষা লাভৰ অধিকাৰ পালেও সেয়া যথেষ্ঠ নাছিল। বাল্য বিবাহ আৰু সতীদাহ প্ৰথা এই যুগত প্ৰচলন আছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, সৈনিক স্বামীৰ মৃত্যু হ'লে পত্নীগৰাকীয়ে স্বামীৰ চিতাত জাপ দিব লাগিছিল। এই প্ৰথা লাহে লাহে সমাজৰ পৰম্পৰাত পৰিণত হৈছিল। ভাৰতীয় ইতিহাসত সতী যোৱাৰ প্ৰাচীনতম দৃষ্টান্ত গুপ্ত যুগতে আৰম্ভ হোৱা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। গুপ্তযুগৰ এই সতীদাহ প্ৰথাৰ প্ৰভাৱ আধুনিক ভাৰততো পৰিছিল। আধুনিক ভাৰতত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ আদিৰ সহযোগত বৃটিছ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকে এই প্ৰথা বন্ধৰ বাবে দৃঢ় পদক্ষেপ হাতত লৈছিল। অসমত এনে সতীদাহ প্ৰথাৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা জানিব পৰা নাযায়।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ (শিক্ষক অথবা অভিজ্ঞ ব্যক্তিৰ সহায় ল'বা)

- আমাৰ ৰাজ্যই মহিলাৰ সবলীকৰণৰ বাবে লোৱা ব্যৱস্থাসমূহৰ ওপৰত এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত গুপ্তসকলৰ অৱদান ঃ

এখন ৰাষ্ট্ৰৰ উন্নতি তথা গৌৰৱৰ প্ৰতিফলন ঘটে সেই ৰাষ্ট্ৰৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু বিজ্ঞানৰ বিকাশ সাধনৰ যোগেদি। ইয়াৰ বাবে লাগিব শান্তিৰ পৰিৱেশ, ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা আৰু শ্ৰম। গুপ্ত ৰজাসকলে সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু

বিজ্ঞানৰ প্ৰসাৰৰ বাবে উদাৰভাৱে পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াই ছিল। ৰাজপৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা ভাষা-সংস্কৃতিয়ে সেই সময়ত জাতীয়তাবোধ বিকাশত সহায় কৰিছিল। **সংস্কৃত ভাষাই** এই যুগত উচ্চ শ্ৰেণীৰ ভাষাৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিছিল। এই সময়ত ৰচনা কৰা সাহিত্যসমূহ মূলতঃ সংস্কৃত ভাষাত লিখা হৈছিল। **'প্ৰাকৃত'** সমাজৰ সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ ভাষা আছিল। **মহাকবি কালিদাস, ভৰত, শূদ্ৰক** আৰু **বিশাখাদত্তই** বিভিন্ন ৰচনাৰে এই যুগৰ সাহিত্যৰ ভঁৰাল চহকী কৰি থৈ গৈছে। আন এগৰাকী পণ্ডিত **হৰিসেনে** এই যুগতে এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিৰ যোগেদি এক প্ৰশস্তি লিখি উলিয়াইছিল। **পুৰাণ, ৰামায়ণ** আৰু **মহাভাৰতৰ** দৰে বিখ্যাত গ্ৰন্থসমূহ এই যুগত পুনৰ মুদ্ৰিত হৈছিল। দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্ব কালত **ন গৰাকী** সাহিত্যিকৰ সমাহাৰ ঘটিছিল, যাক **নৱৰত্ন** বুলি কোৱা হৈছিল।

জানি থওঁ আহা ঃ

- গুপ্ত যুগত নালন্দা, তক্ষশীলা, উজ্জয়িনী, সাৰনাথ আৰু বিক্ৰমশীলা নামৰ পাঁচখন বিশ্ববিদ্যালয় আছিল।
- গুপ্ত যুগতে মহাকবি কালিদাসে 'কুমাৰ সম্ভৱ', 'ৰঘুবংশ', 'মেঘদুতম', 'ঋতু সংহাৰ', 'অভিজ্ঞানম্ শকুন্তলম্', আদি অমূল্য গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।
- এই যুগতে শূদ্ৰকে 'মৃচ্ছ'কটিকা', ভৰতে 'নাট্যশাস্ত্ৰ', আৰু বিশাখাদত্তই 'মুদ্ৰাৰাক্ষস' ৰচনা কৰিছিল।

সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ দৰেই বিজ্ঞান, জ্যোৰ্তিবিদ্যা আৰু অংক শাস্ত্ৰই এই যুগত প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল। জ্যোৰ্তিবিদ্যাৰ কেতবোৰ সিদ্ধান্তই বিশ্ববাসীক চমকৃত কৰিছিল। এই যুগৰ প্ৰখ্যাত **জ্যোৰ্তিবিদ আৰ্যভট্টই 'আৰ্যভট্টীয়'** নামৰ পুথিখন ৰচনা কৰিছিল। পৃথিৱীয়ে নিজ কক্ষপথত থাকি সূৰ্যৰ চাৰিওফালে প্ৰদক্ষিণ কৰে আৰু পৃথিৱীৰ ছাঁতো চন্দ্ৰৰ গাত পৰাৰ ফলত **চন্দ্ৰগ্ৰহণ** হয়— এই দুটা বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা আৰ্যভট্টই গুপ্ত যুগতেই উদ্ভাৱন কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি, এই যুগতেই বৈজ্ঞানিকসকলে গণিতত **দশমিক পদ্ধতি, শূণ্যৰ ব্যৱহাৰ** আৰু **স্থানীয় মানৰ ধাৰণা** আদি তত্বসমূহ উদ্ভাৱন কৰিছিল। আন এজন জ্যোৰ্তিশাস্ত্ৰবিদ বৰাহমিহিৰে **'বৃহৎসংহিতা'** নামৰ উল্লেখযোগ্য পুথি ৰচনা কৰিছিল। **'চৰক'** আৰু **'সুশ্ৰুত'** এই যুগৰ দুজন উল্লেখযোগ্য **চিকিৎসা শাস্ত্ৰবিদ** আছিল।

শিল্প-ভাস্কৰ্যলৈ গুপ্তসকলৰ অৱদান ঃ

শিল্প-ভাস্কৰ্যৰ উত্তৰণে গুপ্ত যুগক আৰু এখোপ উচ্চ শিখৰলৈ তুলি নিছিল। এই যুগৰ স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য আৰু চিত্ৰকলাই এক নতুন ধাৰাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই যুগৰ ভাস্কৰ্য আৰু চিত্ৰকলাত ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱৰ বাহিৰেও অন্যান্য দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তি প্ৰতিফলিত হৈছিল। দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তিসমূহ ইটা আৰু শিলেৰে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। বৌদ্ধ ভিক্ষুসকলৰ বাবে পাহাৰ কাটি নিৰ্মাণ কৰা মন্দিৰ আৰু শিল, ইটাৰে নিৰ্মিত মন্দিৰসমূহ গুপ্ত যুগৰ ভাস্কৰ্যৰ অপূৰ্ব নিদৰ্শন। এই মন্দিৰসমূহৰ শিল্প আছিল বিদেশী প্ৰভাৱ মুক্ত। গুপ্ত যুগৰ স্থাপত্যৰ কেতবোৰ নিদৰ্শন হ'ল **সাঁচীৰ বিষ্ণু** মন্দিৰ, **দেওগড়ৰ দশাৱতাৰ** মন্দিৰ, আইহোলৰ **দুৰ্গা** মন্দিৰ, সাৰনাথৰ ধ্যান মগ্ন বুদ্ধ, মথুৰাৰ থিয় দি থকা বুদ্ধ মুৰ্তি ইত্যাদি। দিল্লীৰ ওচৰৰ **মেহৰুলিৰ লৌহস্তম্ভও** বোধকৰো এই যুগৰে অৱদান।

মেহৰুলিৰ লৌহস্তম্ভ

গুপ্ত যুগৰ ভাস্কৰ্য আৰু চিত্ৰকলাৰ প্ৰভাৱ অসমতো পৰা দেখা গৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, তেজপুৰৰ **দ' পৰ্বতীয়াত** থকা **শিলৰ তোৰণখনৰ** কথা উনুকিয়াব পাৰি। এই তোৰণখনত থকা গংগা আৰু যমুনাৰ মূৰ্তিত গুপ্ত ভাস্কৰ্যৰ স্পষ্ট নিৰ্দশন পোৱা যায়।

ইয়াৰ আগলৈকে অসমত শিলত দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তি খোদিত কৰাৰ নিদৰ্শন পোৱা নাযায়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে অসমৰ ভাস্কৰ্যসমূহত মাটি আৰু কাঠহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। দ' পৰ্বতীয়াৰ উপৰি **মিকিৰ আতী** (নগাঁও), **বৰগংগা** (নগাঁও), **কামাখ্যা** (গুৱাহাটী), **বৰমেধী পাৰা** (দুধনৈ)ত পোৱা ভাস্কৰ্যবোৰতো গুপ্ত ভাস্কৰ্যৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।

বিষ্ণু মূৰ্তি (মিকিৰ আতী)

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- তোমালোকৰ ওচৰে-পাজৰে থকা পুৰণি কীৰ্তিচিহ্নসমূহৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা। প্ৰতিটো কীৰ্তিচিহ্নৰ ওপৰত একোটাকৈ টোকা লিখা।

অজন্তা চিত্ৰকলা

চিত্ৰকলাৰ ক্ষেত্ৰতো গুপ্তযুগ গৌৰৱৰ উচ্চ শিখৰত উপনীত হৈছিলগৈ। শিল্পী আৰু চিত্ৰকৰসকলে বিভিন্ন গুহা আৰু মন্দিৰসমূহত অপূৰ্ব চিত্ৰ অংকন কৰিছিল। অজন্তা, ইলোৰা, বাঘগুহা আদিৰ চিত্ৰাঙ্কণসমূহে গুপ্তযুগৰ গৰিমা আজিও আমাক সোঁৱৰাই দিয়ে।

গুপ্তযুগৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি, বিজ্ঞান, স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য আৰু চিত্ৰকলাৰ বিকাশৰ পৰা এই যুগক নিঃসন্দেহে ভাৰতৰ ইতিহাসৰ **'স্বৰ্ণযুগ'** বুলিব পাৰি। কিন্তু বহুতো ইতিহাসবিদে গুপ্তযুগক স্বৰ্ণযুগ বোলা কথাষাৰ মানি ল'ব নোখোজে। কাৰণ, গুপ্তযুগত এক শ্ৰেণী লোকৰ আৰ্থিক অৱস্থা টনকিয়াল হ'লেও সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোক আছিল অতি দৰিদ্ৰ। দ্বিতীয়তে গুপ্তযুগত স্বৰ্ণ আৰু ৰূপৰ মুদ্ৰাৰ আগতে কড়িৰ প্ৰচলন হোৱাৰ বাবে ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ যথেষ্ট ক্ষতি হৈছিল। ফাহিয়ানৰ টোকামতে পাটলিপুত্ৰ নগৰৰ বাহিৰে অন্যান্য নগৰসমূহৰ অৱস্থা সিমান ভাল নাছিল। তৃতীয়তে, গুপ্তযুগত চিত্ৰশিল্প, ভাস্কৰ্যই উচ্চ শিখৰত আৰোহণ কৰিছিল সঁচা, কিন্তু এনেবোৰ সৃষ্টি অভিজাত শ্ৰেণীৰ বিনোদন আৰু মনোৰঞ্জনৰ মাজতহে সীমাবদ্ধ আছিল। চতুৰ্থতে, গুপ্তযুগত সংস্কৃত-সাহিত্যৰ বহুল বিকাশ ঘটিলেও সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ ভাষা আছিল প্ৰাকৃতহে। সেয়েহে, সংস্কৃত ভাষাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা সম্ৰাটসকলে কেৱল অভিজাত আৰু ধনী শ্ৰেণীৰ প্ৰতিহে অধিক গুৰুত্ব দিছিল। এনেবোৰ কাৰণতে, আধুনিক ইতিহাসবিদসকলে গুপ্ত যুগক **'স্বৰ্ণযুগ'** বুলি মানি ল'ব নোখোজে।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা

- খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকাত গুপ্ত ৰাজবংশৰ অধীনত উত্তৰ ভাৰতৰ বহুতো সৰু-বৰ ৰাজ্য একত্ৰিত হৈ এক বিশাল গুপ্ত সাম্ৰাজ্য গঠন হৈছিল।
- প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত, সমুদ্ৰগুপ্ত, দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত গুপ্ত ৰাজবংশৰ উল্লেখযোগ্য সম্ৰাট আছিল।
- গুপ্ত ৰাজত্ব কালত সম্ৰাটেই সাম্ৰাজ্যৰ মুৰব্বী আছিল যদিও শাসনৰ ক্ষেত্ৰত কিছু বিকেন্দ্ৰীকৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল।
- গুপ্তযুগত জল আৰু স্থল উভয় পথেদি বিদেশৰ লগত ভাৰতৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্য চলিছিল।
- সাহিত্য-সংস্কৃতি, শিল্প, চিত্ৰকলা, ভাস্কৰ্য আৰু বিজ্ঞানে গুপ্তযুগত ব্যাপক প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল।
- গুপ্তযুগৰ ভাস্কৰ্য, চিত্ৰকলাৰ প্ৰভাৱ অসমতো পৰিছিল।
- কিছু সংখ্যক ইতিহাসবিদে গুপ্ত যুগক 'স্বৰ্ণযুগ' বুলি মানি ল'ব নোখোজে।

অনুশীলনী ঃ

১। **উত্তৰ লিখা—**

(ক) কোনে গুপ্তবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল?

(খ) কোনজন গুপ্ত সম্ৰাটে প্ৰথম মহাৰাজাধিৰাজ উপাধি লৈছিল?

(গ) এলাহাবাদ প্ৰশস্তিৰ লেখকগৰাকীৰ নাম কি?

(ঘ) গংগা-উপত্যকাত থকা বন্দৰটোৰ নাম কি?

(ঙ) সমুদ্ৰগুপ্তৰ সমসাময়িক কামৰূপৰ ৰজাজনৰ নাম কি আছিল?

২। ক্ৰম অনুসৰি লিখা—

ফাহিয়ান   শ্ৰীগুপ্ত   হৰিসেন   পুষ্যবৰ্মণ   স্কন্দগুপ্ত

৩। **শুদ্ধ-অশুদ্ধ নিৰ্ণয় কৰা ঃ**

(ক) প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তই কামৰূপ, ডবাক জয় কৰিছিল।

(খ) গুপ্ত যুগত ভূমিসমূহক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছিল।

(গ) গুপ্ত যুগত নাৰীৰ স্থান পুৰুষতকৈ উচ্চ আছিল।

(ঘ) 'পৃথিৱীয়ে সূৰ্যৰ চাৰিওফালে প্ৰদক্ষিণ কৰে'— এই ধাৰণাতো বৰাহমিহিৰে উদ্ভাৱন কৰিছিল।

(ঙ) কালিদাসে নাট্যশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল।

৪। **'ক' অংশৰ লগত 'খ' অংশ মিলোৱা ঃ**

'ক' অংশ	'খ' অংশ
ক) চ'পৰা	ক) এলাহাবাদ প্ৰশস্তি
খ) হৰিসেন	খ) বৃহৎ সংহিতা
গ) ভৰত	গ) চিকিৎসা শাস্ত্ৰবিদ
ঘ) বৰাহমিহিৰ	ঘ) বন্দৰ
ঙ) সুশ্ৰুত	ঙ) নাট্যশাস্ত্ৰ

৫। চমুকৈ লিখা—

(ক) গুপ্ত ৰাজত্বকালত কি কি ধাতুৰ মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন আছিল?

(খ) গুপ্তসকলে ৰপ্তানি কৰা সামগ্ৰীবোৰৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

(গ) গুপ্ত ৰাজত্বকালত কি কি বৃত্তিধাৰীৰ লোকে বাস কৰিছিল?

(ঘ) গুপ্ত ৰাজত্বকালৰ পাঁচ বিধ স্থাপত্য-কলাৰ নিৰ্দশন উল্লেখ কৰা।

(ঙ) অজন্তা-ইলোৰা চিত্ৰাঙ্কনসমূহৰ বৈশিষ্ট্য কি?

(চ) অসমৰ ক'ত ক'ত গুপ্ত স্থাপত্য-ভাস্কৰ্যৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়?

৬। সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু বিজ্ঞানলৈ গুপ্তসকলৰ অৱদানৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখা।